

Галина Груць

**ТОВАРИСТВО «РІДНА ШКОЛА»:
ОСНОВНІ ВІХИ РОЗВИТКУ**

Національне виховання у своїй
найглибшій суті — це творення
і безупинне вдосконалення нації.

Я. Кузьмів

Українське педагогічне товариство «Рідна школа» функціонувало на західноукраїнських теренах до 1939 року й відновило свою роботу в 1991 році. Ця громадська організація здійснила чималу патріотичну роботу щодо організації української національної освіти молоді нашого краю в умовах відсутності незалежної Української держави. Діяльність товариства — яскравий приклад того, яку велику справу в розбудові освітянської сфери можуть зробити громадські організації.

Завдання нашого дослідження — простежити діяльність Товариства «Рідна школа» від дня заснування (6 серпня 1881 року) і проаналізувати його успіхи в змаганнях за національну школу на різних історичних етапах.

Щоби краще зрозуміти причини створення Руського товариства педагогічного, коротко зупинимось на політичних реаліях, в яких перебувала Галичина у другій половині XIX століття. Отже, у 1848–1849 роках відбулася революція, яка сприяла реформу-

ванню економічного життя на ринковій основі у Західній Україні. Проте імперський режим не був ліквідований. Він, звісно, підсилював національне пригнічення українців. Австрійська влада використовувала для цього конфронтацію між Україною та Польщею, а для власного зміцнення — польський вплив. Через поразку у війні (1859 р. і 1866 р.) австрійський уряд був змушений переглянути свою внутрішню політику, а прийнята Конституція (1867 р.) офіційно проголосила рівність між етнічними групами в школах, державних установах і судах. Однак австрійська влада цілком і повністю підтримувала курс колонізації в освітній справі. Так, згідно із законом від 2.06.1867 р. у народних школах мову викладання визначав той, хто утримував школу, а іншим законом від 26.06.1867 р. керівництво шкільництвом передавалось Крайовій шкільній раді, яка здебільшого складалася з поляків. Тому Крайова шкільна рада почала планово ліквідовувати українські народні школи, а також всіляко стримувати розвиток середньої української школи. І хоча наступні закони (від 21 грудня 1867 р., 25 травня 1868 р., 14 травня 1869 р.) проголошували, що всі народи держави рівноправні, що кожен має право на збереження та плекання своєї народности, рівне право на елементарну освіту, а школа буде відокремлена від церкви, однак крайові закони не брали їх до уваги. В українських школах вводилася обов'язково польська мова, кількість українських народних шкіл у Галичині невпинно зменшувалася: якщо у 1850 р. налічувалося 1500 украї-

нських народних шкіл, то у 1869 р. — 1293, а у 1871 р. — 572 (Сірополко, 2001: 529–531).

Щоб захистити й розвивати рідне шкільництво, представники української активної інтелігенції Львівського університету та гімназії, священники, редактори українських часописів створили тимчасовий комітет, який підготував проєкт статуту «Руського товариства педагогічного» (РТП). 6 серпня 1881 р. австрійське намісництво в Галичині затвердило статут Товариства, засновниками якого були відомі політичні діячі, а також діячі науки, культури, релігії (К. Сушкевич, О. Огоновський, А. Вахнянин, О. Стефанович, О. Партицький, О. Савицький, Р. Заклинський, І. Величко, Д. Вінцковський, Ф. Костек, В. Бачинський, В. Барвінський). Згодом почесними членами Товариства стали Ю. Романчук, К. Левицький, Р. Шухевич, А. Шептицький, енергійно й заповзято допомагав Товариству М. Грушевський. Першим головою Товариства було обрано Амбросія Яновського. Спершу А. Яновський працював учителем у середніх школах Львова, Чернівців, Перемишля, відтак директором Другої Львівської гімназії, крайовим інспектором гімназійних та реальних шкіл.

Очолюючи РПТ (1881–1884), А. Яновський провів велику організаційну та пропагандистську роботу щодо діяльності Товариства, захисту прав і розширення сфери діяльності української мови, заснування українських приватних шкіл тощо. Товарис-

тво у той час утримувало чотири приватні школи і кілька шкіл із гуртожитками, в яких виховувалась українська молодь.

Руське товариство педагогічне 1912 року перейменоване на Українське педагогічне товариство (УПТ), а 1926 — на товариство «Рідна школа» УПТ.

1891 року в Галичині функціонувало 3853 публічних і 198 приватних шкіл, однак близько 3000 громад не мали власних шкіл. На одну школу припадало 1713 осіб (у той час як у Франції — 713 осіб) (Товариство, 2014: 13). Відповідно до шкільного закону 1895 р. у Галичині діти навчалися в нижчих сільських школах (1-3 кл.) та у вищих у містах (4-6 кл.). Проте через важке матеріальне становище, брак шкіл, майже 67% населення Західної України в 1890 р. залишалося неписьменним. Важливою подією в розвитку українського шкільництва в Галичині стало відкриття Товариством у Львові першої української виділової (вищої початкової) школи ім. Т. Шевченка (1898) для дівчаток. У цій школі дівчата освоювали відповідні професії (стенографістки, друкарки, бухгалтерки тощо). У кінці XIX століття за австрійського урядування нагромадилось чимало проблем у розвитку українського середнього шкільництва. У 1858 році в Львові була відкрита перша польська гімназія, а з 1867/1868 н. р. у гімназіях Східної Галичини (крім двох) німецьку мову викладання замінено на польську. Польську мову викладання в галицьких середніх школах затвердив Крайовий шкільний закон від 22.06.1867 р. Згідно з цим

законом деякі предмети можна було викладати українською мовою, якщо цього вимагали батьки щонайменше 25 учнів, а нові державні українські гімназії чи реальні школи відкривалися лише за рішенням галицького сейму (на практиці відкриття кожної української гімназії вимагало від українців чимало зусиль, відваги, відповідальності й великих жертв).

Унаслідок запеклої боротьби були відкриті державні українські гімназії у Перемишлі (1888), Коломиї (1893), Тернополі (1898), Львові (1906), Станіславові (1905). У зв'язку з великими складнощами, спротивом щодо відкриття державних українських гімназій М. Грушевський уперше висловив у пресі думку про необхідність створення приватних українських гімназій. У 1908 р. були відкриті приватні українські гімназії у Копичинцях і Яворові, а у 1909 р. — у Городенці й Рогатині. З 1912/1913 навчального року функціонувало вже 8 українських приватних гімназій (у Буську, Городенці, Долині, Збаражі, Копичинцях, Рогатині, Чорткові, Яворові). Крім того, ще дві приватні гімназії для українських дівчат було відкрито у Львові (1906) і Перемишлі (1903). Хоча справами гімназій займався Крайовий шкільний союз (створений 22.01.1910 р. у Львові), фактично ними опікувалося Українське педагогічне товариство. У 1903 р. Товариство заснувало українську вчительську семінарію у Львові.

Таким чином, перед світовою війною 1914 р. у Східній Галичині функціонувало 10 приватних українських гімназій, 6 дер-

жавних українських гімназій (у Львові — дві, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславові) та дві утравістичні (Бережани, Стрий). В усіх українських державних гімназіях (для хлопців) у 1911/1912 н. р. навчалося 4128 учнів, а в приватних українських гімназіях — 1012 дівчат та хлопців. Окрім того, біля 3000 українських дітей навчалося у польських гімназіях (Біленький, 1939: 148).

Отже, до Першої світової війни в австрійській державі створена система українського приватного шкільництва, яка була альтернативною до державної. Українське педагогічне товариство накопичило певний досвід в організації приватних національних шкіл. Загалом у 1914 р. Товариство опікувалося 13 захоронками (дошкільний заклад, що працював цілий рік), 10 дитячими садками (діяли в літній період), 27 народними школами, 16 «збірними лекціями» (працювали за програмами народних шкіл, проте не мали державного статусу), 10 гімназіями, 5 учительськими семінаріями, 1 торговельною та 7 фаховими доповнювальними школами, 5 бурсами, а також організувало 15 різноманітних курсів.

Перша світова війна, яку розпочали два воєнно-політичні блоки — Антанта (Росія, Франція, Велика Британія), з одного боку, і Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія) — з іншого, призупинила діяльність громадських об'єднань, зокрема й УПТ. Із приходом у Західну Україну російських військ ситуація катастрофічно погіршилося, росіяни поводитися як окупанти. За-

кривалися українські газети й журнали, книгарні й видавництва, українські приватні школи. Українське шкільництво переводилося на російську мову навчання, видавалися російськомовні підручники. Уся політика російської окупаційної влади спрямовувалася на приниження української культури й освіти та перетворення галичан на росіян. Канцелярію Товариства було опечатано. Тисячі українських діячів, що залишилися в краї, були заарештовані й вислані вглиб Росії (у Сибір). Зокрема, було заарештовано й відправлено в Сибір на заслання в ніч з 17 на 18 лютого 1915 р. К. Малицьку, заступника голови Товариства, інших керівників (В. Охримовича, Р. Шухевича). Зазнала гонінь Українська Греко-Католицька Церква, а Митрополит А. Шептицький був заарештований і перебував у монастирській тюрмі в Суздалі до Лютневої революції 1917 р. Відступ російської армії (квітень 1915 р.) супроводжувався спалюванням населених пунктів, руйнуванням мостів, залізниць, а також виселенням «неблагонадійних» у тилові області імперії, найчастіше — до Сибіру. Були вивезені державні установи, заводи, школи, музеї, бібліотеки.

Українське педагогічне товариство знову відкривало ті школи, які існували перед війною, засновувало нові. Навесні 1916 р. російська армія під командуванням генерала А. Брусилова прорвала фронт і вкотре захопила Чернівці, Коломию, Броди й Луцьк.

Але розвинути успіх російській армії не вдалося. Німецьке командування перекинуло частину своїх військ із Західного фро-

нту й зупинило російський наступ. Лінія фронту стабілізувалася й залишалася в такому стані до літа 1917 року. 5 листопада 1916 р. імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф I проголосив автономію Галичини, тим самим українців віддавали під контроль поляків.

Для України війна була братовбивчою, бо в арміях противників росії, з одного боку, і Австро-Угорщини, з іншого, воювали українці. Лише одне військове з'єднання — легіон Українських січових стрільців — воювало у цій війні під блакитно-жовтим національним прапором із вірою, що пролита його бійцями кров зміцнить фундамент майбутньої незалежної держави.

У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. українські військові з'єднання взяли під контроль усі головні пункти Львова, а 1 листопада Українська Національна Рада перебрала до своїх рук владу у більшості міст Східної Галичини. 10 листопада було прийнято назву нової держави — Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). 22–26 листопада відбулися вибори депутатів Української Народної Ради, а 22 січня 1919 р. у Києві було проголошено Акт злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки.

У ЗУНРі всі школи стали державними. 21–22 березня 1919 р. у Станіславові відбувся з'їзд вчителів середніх і вищих шкіл. У резолюції з'їзду зазначалося, що школа має бути національною, вільною від політичних впливів, церкви, вона повинна

готувати дітей до життя і праці, виховувати в них національну свідомість і патріотичні почуття. Передбачалося створити обов'язкову школу для всіх дітей шкільного віку з українською мовою навчання, активно велися пошуки науково-теоретичних засад становлення й розвитку національної освіти.

У жовтні 1920 р. польські війська окупували західноукраїнські землі й національну освіту знову душили поляки. Побоюючись зростання національної свідомости українського населення, польський уряд всіляко гальмував розвиток української освіти, закривав українські школи. Особливо погіршилося становище в освіті після прийняття 31 липня 1924 р. нового шкільного закону («закон Грабського»), який утверджував так звану утравістичну (двомовну) школу, яка повинна виховувати добрих громадян Польщі. Пропонувалося визначати мову навчання шляхом опитування в кожному шкільному окрузі. Однак обов'язково мала вивчатися польська мова, польська історія та ін. Учителями утравістичних шкіл були переважно поляки, які не знали української мови. Учителям-українцям рекомендували роботу в центральних воєводствах Польщі. Туди переселили 1500 учителів-українців, а 2500 — звільнили з роботи. Унаслідок, якщо у 1911/1912 н. р. в Галичині працювало 2420 українських початкових шкіл, то в 30-х роках — лише кілька сотень.

Розуміючи, що зберегти українську ідентичність, культуру, звичаї і традиції можна лише шляхом активізації культурно-

освітньої й просвітницької роботи, українська прогресивна інтелігенція свої зусилля спрямовувала на боротьбу за національну школу. Оскільки Українське педагогічне товариство мало найбільший досвід в організації шкільництва, тому з 1920/1921 н. р. всі приватні навчальні заклади взяло під опіку товариство. Уже 1922/23 н. р. УПТ мало 27 народних шкіл зі 126 класами, 10 гімназій та 9 гімназійних курсів та інші заклади, у яких навчалося більше 10 тисяч учнів. У 46 селах організовувалися «збірні лекції». Товариство відкрило фахово-доповнювальні школи для дівчат у Львові і Перемишлі, для хлопців — у Львові, Станіславові, Перемишлі, Тернополі, а у 1927 р. взяло під свою опіку торговельну школу «Просвіти» у Львові та столярську школу у Косові та ін. (Герасимович, 1925: 20).

У складних умовах полонізації українцям потрібно було об'єднати свої зусилля, однак, як це вже було не один раз у нашій історії, в українській громаді не було єдності в боротьбі за свою школу. Наприклад, у гімназії сс. Василянок увели польську мову в навчальний процес, організували листування учениць польською мовою. Частина українців надавала перевагу класичним гімназіям, які втрачали своє значення навіть у поляків. «Від українського громадянства далися навіть почути відокремлені голоси, що краще вчити дитину в польській державній школі, як у такій обмеженій у своїх правах українській» (Діло, 1926).

Неоднаково реагували на полонізаційні процеси різні верстви населення: «тоді, як робітники, залізничники, сторожі і ін. все-таки, — но не масово — сходилися на наради й підписували протести, інтелігенти постійно світили своєю відсутністю» (Діло, 1925).

Результати шкільного плебісциту також не були втішними: лише 15,9% опитуваних висловилися за потребу української школи, 43% — за польську, 26,6% — за двомовні. У той час українські школи в основному були одно- або двокласними і лише 4 з них — семикласні (у поляків — 221) (Ступарик, 2005: 136).

У таких важких умовах рідношкільники, об'єднавшись із греко-католицьким духовенством, почали активну боротьбу за українську школу під гаслом: «Домагаймося рідної школи». Упродовж 1926 р. до кураторії Львівського шкільного округу надійшло близько 1500 протестів проти мовних і освітніх утисків. Керівник кураторії змушений був звернутися до міністра з пропозицією встановити інший порядок вибору мови навчання, інакше з 1927 р. боротьба за мову стане політичною.

Незважаючи на активну боротьбу «Рідної школи» УПТ за українську мову і школу, число державних українських шкіл швидко зменшувалося і в 1934/1935 н. р. в усій Польщі їх було лише 457, у них навчалоя 5% українських дітей (Великанович, 1937: 13).

Тоді рідношкільники знову взяли за відкриття приватних навчально-виховних закладів. Їх мережа характеризується такими показниками (Ступарик, 2005: 138) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Мережа приватних навчально-виховних закладів

Навчально-виховна установа	1930/1931 рр.	1937 р.
Дошкільні заклади	55	76
у них дітей	1742	229885
Народні школи	35	33
Кількість класів	133	172
Кількість учнів		5554
Гімназії	10	12
Ліцеї	—	11
Кількість учнів	1756	2362
Фахові школи	1	44
Кількість учнів	270	469
Фахово-доповнювальні школи	6	55
Кількість учнів	634	691

Таким чином, УПТ «Рідна школа», створивши альтернативне до державного приватне національне шкільництво, стало осередком національного життя, оберегом української культури. «Створення національного приватного шкільництва, — зазначав М. Грушевський, — було засобом проти полонізації, воно дало широку можливість українцям мати школи різних типів, допомогло звільнити школу від польських впливів і забезпечити впрова-

дження власної системи виховання дітей, ліквідувати проблему працевлаштування «політично неблагонадійних» українських учителів тощо» (Грушевський, 1895: 2–5).

Члени товариства «Рідна школа» у першій половині ХХ ст. упродовж 21 року в умовах полонізації, відчайдушного опору тодішніх польських властей готували і провели у 1935 р. Перший український педагогічний конгрес. Тим самим вони не лише гуртували і цементували українську інтелігенцію до боротьби за українську освіту — основу незалежної держави, а й на проведеному Конгресі склали програму національного виховання учнівської та студентської молоді на багато десятиліть уперед. Крім того, вони формували основи громадянського суспільства і демонстрували силу та міць української інтелігенції, об'єднаної в громадські організації і товариства.

На Першому конгресі з ґрунтовними науковими доповідями виступили три професори (о. Юліан Дзерович, Ярослав Кузьмів, Степан Гайдучок), вісім докторів філософії (Степан Балей, Яким Ярема, Василь Пачовський, Осип Філя, Володимир Січинський, Станіслав Людкевич, Євген Храпливий, Всеволод Метельський), а також інженер Р. Білинський та інспектор РШ Володимир Кузьмович. Доповіді були присвячені різним аспектам національного виховання молоді (українознавчий, духовний, християнський, релігійно-моральний, психологічний, гігієнічний, музичний, хліборобський і господарський, фізичний тощо).

Варто зазначити, що в українських приватних навчально-виховних закладах навчалися переважно діти з простонароддя. Так, у 1937/1938 н.р. у середніх школах Товариства навчалось 52 % дітей рільників, 17 % — державних урядовців, 9,3 % — священників, 7,8% — ремісників, 4,6 % — робітників, 3 % — купців, 3,4 % — людей вільних професій, 7,6 % — приватних урядовців, 5,4 % — інші (Сірополко, 2001: 386).

Крім того, «Рідна школа» значну увагу приділяла підготовці й виданню навчальної літератури. Так, протягом 1881–1890 років побачило світ усього 24 видання, серед яких 8 підручників (4 читанки, 1 підручник з хімії, 3 — із зоології («Звіринець», «Менажерія», «Книга про диких звірят»). Інші видання призначалися для дітей дошкільного й молодшого шкільного віку. 1891 року видано дві книжки («Квіточка» і «Віночок»), а також перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Щороку кількість видань УПТ зростало. 1895 року — сорок сім назв видань, 1898 року — 71 назва видання, 1899 — 90 назв видань, 1907 року — близько 150 назв видань. У 1910–1913 роках видано 13 шкільних підручників, які були перекладними. За 1914–1923 роки відсутні статистичні дані.

Таким чином, в умовах поневолення (58 років) «Рідна школа» була своєрідним українським островом, Українською державою в колоніальній державі. Добре усвідомлюючи, що лише освічена нація зможе гідно й ефективно боротися за своє національне

і соціально-економічне визволення, передова українська інтелігенція, духовенство об'єдналися у рідношкільницьке товариство та на всіх поневолювальних етапах вели активну боротьбу за рідну мову, українське шкільництво, національне виховання дітей і молоді, видання періодичної й навчальної літератури українською мовою тощо. Рідношкільники показали приклад консолідації в складних умовах національного гніту прогресивних національно-свідомих сил для боротьби за національну школу як найважливіший чинник національно-культурного відродження, причому на перший план ставилося важливе питання формування національної свідомості. Саме з огляду на це із приходом радянської влади 1939 р. була припинена діяльність «Рідної школи», зрештою, як і інших громадських культурно-освітніх організацій та об'єднань.

23 березня 1991 р. у Львові на Установчій конференції освітян і прогресивної інтелігенції трьох західних областей України (Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської) відновлено діяльність Товариства «Рідна школа». Прийнято ухвалу про створення Львівського крайового товариства «Рідна школа», а його першим президентом обрано академіка НАН України Володимира Васильовича Панасюка, який керував товариством до 27 вересня 2003 р. З 27.09.2003 р. — він почесний президент ЛКТ «Рідна школа». За цей період проведено відповідну організаційну роботу, підготовлено і зареєстровано статут, сформовано первинні осередки в усіх районах західних областей, налагоджено роботу

зі школами, Головним управлінням освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації.

У січні 1992 року Товариство провело першу науково-практичну конференцію «На шляху до рідної школи». Надалі організовано систематичне проведення Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Актуальні проблеми розвитку освіти в Україні» (щодвароки) і публікування їх матеріалів.

20 листопада 1993 року на першій звітній конференції ЛКТ «Рідна школа» В. Панасюка вдруге обрано президентом. Розроблено і прийнято на одній із конференцій проєкт Положення про громадську шкільну раду, на базі якого МОН України прийняло Положення про піклувальну раду школи. Підготовлено та зареєстровано новий статут Товариства (10.03.1998 р.), відкрито рахунок, нагромаджено деякі кошти для підтримки діяльності рідношкільників.

Із жовтня 2003 року Президентом ЛКТ «Рідна школа» є доктор педагогічних наук, професор Сікорський Петро Іванович. Віцепрезидент Товариства — кандидат педагогічних наук, доцент Герцюк Дмитро Дмитрович. Голова Координаційної ради — кандидат технічних наук Яворський Михайло Степанович.

Мета організації сьогодні — згуртування широких кіл громадськості й залучення її до процесів відродження духовності й утвердження української освіти, мови і культури. Для досягнення своєї мети Товариство:

вивчає та узагальнює громадську думку щодо процесів, які відбуваються в освітянському середовищі та дошкільлі;

співпрацює з органами державної влади з актуальних завдань діяльності української школи;

організовує семінари, конференції, круглі столи;

реалізує право законодавчої ініціативи, а також висловлює своє ставлення до державних заходів, що стосуються освітянської політики;

сприяє підготовці та виданню нових навчальних підручників та посібників, упровадженню сучасних технологій навчання і виховання учнівської та студентської молоді.

Реалізовані проєкти:

започаткування періодичного видання — наукового альманаху «Товариство “Рідна школа”: історія і сучасність»;

проведення у Львові Другого українського педагогічного конгресу;

організація серії соціологічних досліджень «Школа очима школярів»;

пошук та підтримка талановитої учнівської молоді (проведення конкурсів, видання поетичних збірок та ін.);

залучення кращих учителів до написання серії шкільних підручників із українознавства;

підготовка і винесення на широке громадське обговорення положень про систему громадського самоврядування в освіті, ор-

ганізацію зовнішнього незалежного тестування випускників загальноосвітніх навчальних закладів і зарахування їх до вищих освітніх закладів України, про освітньо-культурний округ та інше.

Таким чином, славні традиції рідношкільників продовжують нинішні активні представники української інтелігенції. А роботи насправді дуже багато. Бо і сьогодні потребує захисту українська мова, українська історія, українська школа й освіта, зрештою, український учитель. Тож гуртуймо і зміцнюймо свої ряди, розширюймо поле діяльності, борімося за себе і за українську Україну, аби нас не побороли московити та їхній «руський мір».

ЛІТЕРАТУРА

Білавич Г. Українське педагогічне товариство «Рідна школа»: етапи становлення та розвитку. *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність*: Науковий альманах. Ч. 1. Львів, 2001. С. 7–21.

Біленький Я. Шкільні підручники для середніх шкіл. *Двадцятьп'ятьліття товариства «Учительська Громада»*: ювілейний науковий збірник. Львів, 1935. С. 140–153.

Діло, 1926 — Вага рідної школи. *Діло*. 1926. Ч.131.

Вальо М. Книговидавнича діяльність УПТ «Рідна школа» (Бібліографічний огляд). *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність*: науковий альманах. Ч. I. Львів, 2001.

Великанович Д. За українську школу. Львів, 1937. С. 13.

Діло, 1925 — Видержати. *Діло*. 1925. Ч. 211.

Герасимович І. Уздоровлення українського приватного шкільництва. *Діло*. 1925. Ч. С. 157–158.

Грушевський М. Що ж далі. *Літературно-науковий вістник*. 1895. Кн. 2. С. 2–5.

Перший Український Педагогічний конгрес. 1935. Львів, 1938. 252 с.

Рідна школа. 1938. Ч. 23–24. С. 386.

Сірополко С. Історія освіти в Україні. Український Вільний університет; Друзі товариства імені Григорія Ващенка. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.

Ступарик Б. Школі — національне виховання молоді (вибрані статті). Івано-Франківськ: Плай, 2005. 283 с.

Товариство, 2014 — Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: науковий альманах. Ч. 7 / упоряд. і наук. ред. Д. Герцюк, П. Сікорський. Львів: Вид-во Львів. край. т-ва «Рідна школа», каф. загальної та соціальної педагогіки ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 320 с.

Франко І. Наші народні школи і їх потреби. *Педагогічні статті і висловлювання*. Київ, 1960. С. 106.

Центральний державний історичний архів України. Львів.